

Lise Öğrencilerinde Din Dışı Yönelim: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması

Non Religious Orientation Among High School Students: A Scale Development Study

Sibel KANDEMİR

Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

PhD Student, Necmettin Erbakan University, Institute of Social Sciences, Konya, Turkey.

kandemirsibel@hotmail.com

 0000-0002-1002-4378

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

Kabul Tarihi / Accepted

Yayın Tarihi / Published

10 Haziran / June 2021

01 Eylül / September 2021

23 Eylül / September 2021

Atıf Bilgisi / Cite as:

Kandemir, Sibel. "Lise Öğrencilerinde Din Dışı Yönelim: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Eylül 2021), 230-256.

<http://doi.org/1051702/esoguifd.950718>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon almadıkları yazar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the research.

Lise Öğrencilerinde Din Dışı Yönelim: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması

Öz ▶ Son yıllarda gençler arasında ateizm ve deizmin yaygınlaştığı, gençlerin dinden uzaklaştıkları iddia edilmekte ve bu konu etrafında bir takım tartışmalar yürütülmektedir. Bu iddia ve tartışmaların daha sağlam bir zeminde yürütülmesi için alan araştırmaları ile desteklenmesi gerekmektedir. Ancak bu tarz alan araştırmalarının yapılabilmesi için uygun veri toplama araçlarına ihtiyaç vardır. Türkçe literatürde ise din dışı yönelimlerle ilgili bir ölçme aracı mevcut değildir. Bu çalışmanın amacı lise öğrencilerindeki din dışı yönelimleri tespit etmede kullanılacak uygun bir ölçme aracı geliştirmektir. Bu amaçla 5'li Likert şeklinde hazırlanan taslak ölçek ile yapılan ilk uygulama sonucu "Din Dışı Yönelim Ölçeği'nin, açımlayıcı faktör analizi sonucu 9 maddeden ve tek faktörden oluştuğu ve % 41,6'lık varyans açıklama oranına sahip olduğu tespit edilmiştir. İkinci uygulamadan elde edilen verilerle yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucu, ölçeğin tek faktörlü yapısının iyi uyum değerlerine sahip olduğu görülmüştür. Yapılan analizler sonucu "Din Dışı Yönelim Ölçeği'nin geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Din Dışı Yönelim, Ateizm, Deizm, Ölçek, Geçerlik, Güvenirlik.

Non Religious Orientation Among High School Students: A Scale Development Study

Abstract ▶ In recent years, it has been alleged that deism and atheism spread among young people, young people turning away from religion and discussions are taking place around this topic. In order for these claims and discussions to be carried out on the more solid ground, they should be supported by field studies. This study aims to develop an appropriate measurement tool that can be used to reveal the non religious orientation among high school students. For this purpose, as a result of the first application made with the draft scale prepared in the form of a 5-point Likert, it was determined that the "Non-Religious Orientation Scale" consisted of 9 items and a single factor as a result of the exploratory factor analysis, had a variance explanation rate of 41.6%. As a result of confirmatory factor analysis, it was seen that the single-factor structure of the scale had good fit values.

Keywords: Religious Education, Nonreligious Orientation, Atheism, Deism, Scale, Validity, Reliability.

Giriş

Din olgusu, tarih öncesi zamanlardan beri insanlık tarihinin ve kültürünün önemli bir bileşeni olarak her çağda ve her toplumda var olmuştur. Kısaca bireyin kutsal ile olan ilişkisi olarak tanımlanabilecek din, kendine özgü amaçları, duygu biçimlendirmeleri ve alışkanlıkları ile bir yaşam biçimi olarak düşünülmektedir. Bu yönüyle din bireyin hem iç dünyasını hem de dış dünyasını şekillendiren çok boyutlu bir olgudur.¹ Üzerinde ittifak edilen bir tanımı bulunmamakla

---

¹ J.M. Nelson, *Psychology, Religion, and Spirituality* (New York: Springer, 2009), 3.

birlikte dini öncelikle kutsal bir gücün varlığına inanma ve bağlanma, bu inanç ve bağlılıkla eylemlerin yönlendirilmesini içeren bir sistem olarak görmek mümkündür.²

Geçmiş zamanlara nispetle sosyal hayattaki otoritesini önemli oranda kaybetmiş olsa da din, bireysel yaşamda etkinliğini sürdürmektedir. Bireyi anlamak ve onun din ile olan ilişkisini ortaya koymak amacıyla sosyal bilimlerin farklı alanlarında araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda bireyin mensubu olduğu dinin değerlerine gösterdiği bağlılığı, dinin pratiklerini yerine getirme düzeyi dindarlık kavramı ile ifade edilmektedir. Din kavramına yüklenen farklı anlamlar dolayısıyla dindarlık kavramının da farklı tanımları yapılmakla birlikte çok yaygın olan dindarlık tanımlarından birinde, “bir kişinin mensubu olduğu dine ait ilgileri, inançlar veya faaliyetlerle meşgul olma düzeyi” olarak ifade edilirken, diğerinde ise “doğüstü ve/veya yüksek değerlere ilişkin bireyin inanç ve davranışlarının hem kurumsallaşmış hem de kurumsallaşmamış şekilleri” olarak tanımlanmıştır.³

Ülkemizde yapılan dindarlık araştırmalarında genelde Batı’da yapılan dindarlık tasnifleri esas alınmakla birlikte kültürel farklılıklar dikkate alınarak yerel dindarlık ölçekleri geliştirilmiş ve Türk toplumundaki dindarlık tipolojileri oluşturulmaya çalışılmıştır.⁴ Yapılan çalışmalarda Glock tarafından tüm dinlerde ortak olduğu iddia edilen boyutları ile dindarlık ölçülmüş ve çeşitli sosyal değişkenler ile ilişkisi incelenmiştir. Glock’un yaptığı tasnife göre dindarlık; dini tecrübe boyutu (*experiential dimension*), ayinsel boyut (*ritualistic dimension*), ideolojik boyut (*ideological dimension*), bilgi boyutu (*intellectual dimension*) ve etki boyutu (*consequences dimension*) olmak üzere beş boyuttan oluşmaktadır.⁵

Birey ve din ilişkisinin incelendiği araştırmalarda kullanılan bir diğer kavram ise dini yönelim kavramıdır. Bu kavram bireyin hangi motivasyonlarla dine ve dini uygulamalara yöneldiğini ifade etmektedir. Allport tarafından yapılan tasnife göre içsel yönelim; bireyin mensubu olduğu dini ciddiye alarak dini uygulamaları herhangi bir çıkar beklemezsizin yerine getirme durumu olarak ifade edilirken, dışsal dini yönelim ise bireyin güvenlik, sosyalleşme gibi dünyevi ya da uhrevi birtakım çıkarları için dini araç haline getirmesi olarak değerlendirilmektedir. İçten yönelimde nihai hedef dinin ilkelerine uygun bir yaşam sürmek iken, dışsal dini yönelimde kişisel çıkarlar

² M. Nur Pakdemirli, *Genç Dindarlığı ve Din Eğitimi* (Konya: Çizgi, 2015), 22.

³ Necdet Subaşı, “Türk(İye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler, *İslâmiyât* 5/4 (2002), 24.

⁴ bk. Hacer Harlak - Mehmet Eskin, “Dini Yönelim ve Dindarlık Ölçeklerinin Geliştirilmesi ve Psikometrik Özelliklerinin İncelenmesi”, *Yeni Symposium* 56/2 (2018), 24-32; Ejder Okumuş, “Gösterişçi Dindarlık”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (2006), 17-35; Hüseyin Peker, “Kur’an’a Göre Dindarlığın Boyutları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2012), 41-49.

⁵ Charles Y. Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, çev. Günter Kehrer, *Din Sosyolojisi*, Derleyenler: Yasin Aktay, M. Emin Köktaş (İstanbul: Vadi Yayınları, 1998), 253-254.

etkili olmaktadır.⁶ Allport tarafından yapılan ikili tasnife daha sonra Batson ve arkadaşları tarafından sorgulama yönelimi de eklenmiştir. Buna göre birey, varoluşsal soruların karmaşıklığı ve bu sorularla ilgili nihaî hakikati bilmediği için dine yönelmektedir.⁷ Görüldüğü üzere aynı dine mensup olmakla birlikte bireylerin benimsedikleri din ile kurdukları ilişkinin yoğunluğu da bu ilişkinin kurulmasının arkasındaki güdüleyici faktörlerde birbirinden farklıdır. Bu da bize dindarlığın sübjektif bir kavram olduğunu göstermektedir.

Son yıllarda dünya genelinde insanların dini bağlılıklarında azalma olduğu ve herhangi bir dini benimsemeyenlerin sayısında artışlar olduğu gündeme gelmektedir. Uluslararası bazı araştırmalara dayanılarak herhangi bir dini benimsemeyenlerin (unaffiliated/nones) oranının özellikle Amerika, Yeni Zelanda, Avusturya gibi ülkelerde belirgin bir şekilde arttığı ve Hristiyanlığın yakın zamanda bu ülkelerin en yaygın dini olma özelliğini kaybedeceği dile getirilmiştir.⁸ Ayrıca bazı ülkelerde gençler üzerinde yapılan araştırmalar da son yıllarda genç nüfus arasında herhangi bir dini benimsememe durumunun oldukça yaygınlaştığını göstermektedir.⁹

Ülkemizde de 2017 yılında MAK danışmanlık tarafından yapılan araştırmada katılımcıların %6'sı deist; %4'ü ise ateist anlayışı benimsediklerini dile getirmişlerdir.¹⁰ Ayrıca medyada gençler arasında ateizm ve deizm gibi din karşıtı felsefi akımların yaygınlaştığı ve ateistlerin oranının % 6'ya yükseldiği de iddia edilmektedir.¹¹ Gençlik dönemi din eleştirileri ve sorgulamaları üzerine yakın zamanda yapılan bir araştırmada ise, az olmakla birlikte ateist ve deist eğilim gösteren gençlerin bulunduğu ve bu eğilimlerin giderek arttığı ifade edilmiştir.¹² Yeditepe Üniversitesi ve MAK danışmanlık işbirliği ile 2020'de yapılan araştırmada da gençlerin %7,7'sinin herhangi bir dini inanca sahip olmadıkları tespit edilmiş, dini inanca sahip olduğunu belirten katılımcıların %15,1'i ise sahip oldukları inancın davranışları üzerinde hiçbir zaman belirleyici olmadığını ifade

---

⁶ Gordon Allport-J. Michael Ross, "Personal Religious Orientation and Prejudice", *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (1967), 434.

⁷ C. Daniel Batson – Patricia A. Schoenrade, "Measuring Religion as Quest: 1Validity Concern, *Journal For Scientific Study of Religion* 30/4 (1991), 417-418.

⁸ Gabe Bullard, "The World's Newest Major Religion: No Religion", *National Geographic* (Erişim 23 Mayıs 2021).

⁹ People's World, "Atheism Grows Among Youth, High School Students" (Erişim 8 Nisan 2021).

¹⁰ MAK Danışmanlık, "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı" (Erişim 24 Mayıs 2021).

¹¹ Milliyet Gazetesi, "Türkiye'de Dindar Oranı Yüzde 74" (Erişim 1 Nisan 2021); Euronews, "Türkiye'de Deizm Neden Artıyor, Dindarlık Neden Azalıyor?" (Erişim 10 Mart 2021); Konda, "2008-2018 Toplumsal Değişim Raporu" (Erişim 12 Nisan 2021).

¹² Asım Yapıcı, "Şüphe ve İnanç Kısacasında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları", *İlahiyat Akademi Dergisi* 12(2020), 37-38.

etmiştir.¹³ Bu örnekler özellikle dini sorgulamaların yoğun olduğu gençlik dönemi din algıları ve inanç durumları üzerinde daha fazla araştırma yapılmasına ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

1. Din Dışı Yönelimler

Herhangi bir din ile pozitif bir ilişki kuran ve o dini benimseyen insanlar olduğu gibi hiçbir dini benimsemeyen, ilgilenmeyen, hatta din olgusunun insanlık için tehlikeli olduğunu savunanlar da mevcuttur. Son yıllarda Batı'da kendilerini dini bağlılığı olmayan/dinsiz olarak ifade edenlerin sayılarında görülen artış sebebiyle sosyal bilimlerin din dışı yönelimlere olan ilgisi artmıştır.¹⁴ Varlığın kökeni ve hayatın anlamını dini referanslara başvurmadan açıklamayı, dini kimliğe veya dini inanca sahip olmamayı, dine karşı mesafeli ya da ilgisiz olmayı, zaman zaman da din karşıtlığını bünyesinde barındıran din dışı yönelimleri ifade etmek üzere İngilizce'de "religious nones, non religious, irreligion, secular, religiously unaffiliated" kavramları kullanılmaktadır. "Irreligion" sözlükte "herhangi bir dinin aktif reddi ya da kurumsal dine yabancılaştırıcı bir tepki"¹⁵ olarak tanımlanırken, "non religious" kavramı "dini inanç ve pratiklerle ilgisi olmayan"¹⁶, "religiously unaffiliated" "herhangi bir dine bağlılığı olmayan"¹⁷, "secular" kavramı ise "din ya da dinsizlikle ilgisiz ya da tarafsız"¹⁸ olmak anlamlarına gelmektedir.

Homojen bir yapıya sahip olmayan din dışı yönelimlerle ilgili çeşitli tasnifler yapılmıştır. Bu tasniflerden birinde Tamney ve arkadaşları bu yönelimleri üç gruba ayırmaktadır. Birinci grupta dini kurum ya da din adamlarının sosyal hayattaki rollerini eleştiren yapısal dinsizler (structural nones), ikinci grupta geleneksel dini inanç ve değerleri eleştiren kültürel dinsizler (cultural nones) ve üçüncü grupta ise seküler olanlar yer almaktadır.¹⁹ Hassal ve Bushfield'in yaptığı araştırmaya göre dini kimliğe sahip olmadığını dile getirenlerin bir kısmı kendilerini yalnızca nones (dini yok) olarak ifade ederken diğer bir grup ise ateist, agnostik, seküler ve şüpheci olarak ifade etmektedir.²⁰ İngiltere'de yapılan bir araştırmaya göre ise herhangi bir dine bağlı olmayan (none) olarak ifade eden bazı katılımcıların Tanrı'ya inandığı, bu grup içindekilerin ancak yarısından daha azının kendisini ateist olarak deklare ettiği ve yalnız %13'ünün din karşıtı oldukları dile

¹³ MAK Danışmanlık, "Türkiye Geneli Gençlik Araştırması" (Erişim 24 Mayıs 2021).

¹⁴ Pew Research, "Why Americas nones don't identify with a religion" (Erişim 3 Haziran 2021)

¹⁵ Colin Campbell, "irreligion", *Encyclopedia of Religion and Society*, William H. Swatos, Jr.(ed.), (New Delhi: Altamira Press, 1998), 239

¹⁶ *Dictionary.com*, "nonreligious" (Erişim 5 Haziran 2021) <https://www.dictionary.com/browse/nonreligious>

¹⁷ Pew Research Center, "Religiously Unaffiliated" (Erişim 5 Haziran 2021).

¹⁸ Steven Kettel, "Secularism and Religion", *Oxfordre.com* (Erişim 15 Ağustos 2021).

¹⁹ Joseph B. Tamney vd., "Innovation Theory and Religious Nones", *Journal for the Scientific Study of Religion* 28/2 (1989), 216-219.

²⁰ Christopher Hassall - Ian Bushfield, "Increasing Diversity in Emerging Non-religious Communities, *Secularism and Nonreligion* 3/7 (2014), 1.

getirilmiştir. Araştırmalardan çıkarılabilecek ortak sonuç ise farklı versiyonları olan din dışı yönelimlerin, bir kısmının dine karşı kayıtsızlık ve kurumsal dinden uzaklaşma, diğer bir kısmının ise inançsızlık boyutunda olduğu anlaşılmaktadır.²¹

“İnançsızlık (unbelief/nonbelief/disbelief), dini veya spiritüel bir inanca sahip olmamak anlamındaki ateizm, agnostisizm, apateizm gibi yaklaşımların genel adı olarak kullanılmaktadır.”²² Bununla birlikte inançsızlığın ne olduğu, kimlerin inançsız olarak kabul edileceği ya da inançsızlığın aynı zamanda dinsizlik olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği tartışmalıdır. Çünkü birçok araştırmada kendisini inançsız olarak deklare eden kişilerin bazılarının bir dini kimliği kabul ettikleri, kendilerini Hristiyan, Katolik, Yahudi gibi tanımladıkları, bazılarının Tanrı’ya inanmadıkları halde doğaüstü bir gücü kabul ettikleri görülmüştür. İnançsızlıkla ilgili olarak, “dinsiz, imansız, mürtet, ateist, anti-teist, agnostik, hümanist, seküler, kilisesiz, şüpheci, bilimsel” gibi birçok kavram kullanılması da bu kavramın tanımlanmasının ve sınırlarının çizilmesinin güçlüğüne ortaya koymaktadır.²³

Araştırmacılar kendi çalışmaları ile ulaştıkları sonuçlara göre farklı inançsızlık tipleri ortaya koymaktadır.²⁴ Bu çalışmalardan birinde Silver ve arkadaşları inançsızlığı altı kategoride sınıflandırmışlardır. Buna göre inançsızlar, entelektüel ateist/agnostik, aktivist ateist/agnostik, arayışçı agnostik, teizm karşıtı (anti-theist), teist olmayan(non-theist), ritüel ateist/agnostik olarak altı grupta incelenebilmekte ve bu gruplar arasında çeşitli farklar bulunmaktadır. Örneğin Entelektüel ateist/agnostikler felsefe, bilim, rasyonel teoloji alanında bilgili kişilerle diyalog kurarak kendilerini eğitmeyi önemserken, ritüel ateist/agnostikler Tanrı’ya inanmamakla birlikte, ölümden sonra bir yaşamın olacağına inanmaya eğilimli olmalarının yanı sıra çeşitli dini törenlere de katılmaktadırlar. Teist olmayanlar, dine karşı ilgisiz ve hayatlarında dinin rol oynamadığı kişiler olmakla birlikte, anti-teistler din olgusuna şiddetle karşı olan bireylerdir. Dinin insanlık barışı için tehlike olduğunu düşünen anti-teistler, görüşlerini başkalarına iletmeye ve eğitmeye çalışmaktadırlar. Arayışçı agnostikler Tanrı’nın varlığı ya da yokluğu konusunda bir karar vermemekle birlikte, gerçeği aramaya ve kendileri gibi düşünmeyen diğer insanlarla iletişim kurmaya heveslidirler. Aktivist ateistler/agnostikler ise hayvan hakları, eşcinsellik gibi sosyo-politik konularda duyarlılıklarını farklı düzeylerde ifade eden inançsızları tanımlamaktadır.²⁵ Elbette bu tarz sınıflandırma ve kavramlaştırmaların toplumsal yapıların ve kültürlerin

---

²¹ Nicola Madge-Peter J. Hemming, “Young British Religious ‘nones’: Findings From the Youth On Religion Study”, *Journal of Youth Studies* 20/7(2016), 874-875.

²² Kenan Sevinç - Ali Ulvi Mehmetoğlu, “İnançsızlığa Yönelmede Çevresel ve Entelektüel Faktörlerin Etkisi”, *İnsan ve Toplum* 6/2 (2016), 88.

²³ Kenan Sevinç, “Ateizmin Boyutları ve Tipleri, *İslâmî İlimler Dergisi* 12/3(2017), 104-105.

²⁴ Sevinç, “Ateizmin Boyutları ve Tipleri, 105.

²⁵ Christopher F. Silver vd., “The six types of nonbelief: a qualitative and quantitative study of type and narrative”, *Mental Health Religion&Culture* 17/10(2014), 990-1001.

farklılıkları dolayısıyla evrensel sınıflandırmalar olamayacağı açıktır. Bununla birlikte dinsizlik ya da inançsızlık denilince ilk akla gelen ateizmdir.

1.1. Ateizm

Genel manada Tanrı'nın varlığını imkânsız olarak gören felsefi bir akım olarak adlandırılabilir. Ateizmin farklı versiyonlarının olması tanımının yapılmasında bir zorluk olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁶ Ateizmin doğru bir şekilde anlaşılmasında kilit rol oynayan Tanrı kavramı; İbrahimî dinlerde evreni yaratan ancak evrenden bağımsız mutlak bir varlığa sahip, sınırsız bilgisi ve gücü olan, inayet ve hayır sahibi yüce bir varlık olarak tasvir edilmektedir. Ayrıca Tanrı'nın sahip olduğu özellikler dolayısıyla yarattığı varlıklarla ilgili, vahiy gönderen, mucizeler yaratan ve evrene müdâhil olan bir varlık olduğuna inanılmaktadır.²⁷ Ateizm ise özellikleri sayılan teistik Tanrı'nın varlığına inanmak için yeterli delil olmadığını savunmaktadır. Ancak ateizmin Tanrı inancının reddi olarak tanımlanması dar anlamda tanımı için doğru olmakla birlikte, geniş anlamda ateizm Tanrı'nın inkârıyla birlikte ölümsüz ruh, öteki âlem gibi aşkın (doğüstü) varlıkların gerçekliğinin reddini de içermektedir.²⁸

Dindarlığın farklı boyutları olduğu gibi ateizmin de çeşitli boyutları ve versiyonları vardır. Yukarıda tanımı verilen negatif ateizm, teistik Tanrı'nın reddedilmesini ifade ederken, pozitif ateizm, yalnız Tanrı'nın değil tüm metafiziğin ve doğüstü gerçekliğin reddedilmesidir.²⁹ Ancak ateizmin bunların dışında farklı sınıflandırmaları da yapılmıştır. Sözelimi ateizmle ilgili yapılan bir sınıflandırma teorik ve pratik ateizm ayrımına dayanmaktadır. Teorik ateizm, teistik Tanrı'nın varlığına karşı olmak ve teizmin delillerini çürütmek anlamında kullanılırken, pratik ateizm bireyin Tanrı yokmuşçasına yaşamasını ifade etmektedir. Pratik ateizm de kendi içerisinde aktif ve pasif olarak sınıflandırılmakta, pasif ateistler inananların inançlarına herhangi bir eleştiri yöneltmeden yaşarken, aktif ateistler dine ve dindarlara karşı bir mücadele vermekte ve görüşlerini yaymaya çalışmaktadırlar. İlgisiz ateistler ise Tanrı'nın varlığı ya da yokluğuyla ilgili tartışmaları anlamsız bulan ve ateist olup olmadıklarının keşfinin zor olduğu grupta yer almaktadırlar.³⁰

1.2. Agnostisizm

Ateizmden sonra en yaygın inançsızlık biçimi olan agnostisizm, insan aklının Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu hususunda karar vermesini epistemolojik olarak mümkün görmeyen felsefi

²⁶ Anthony C Thiselton, *A Concise Encyclopedia of the Philosophy of Religion* (Oxford: Oneworld Publications, 2002), 18.

²⁷ Aydın Topaloğlu, "Teizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2011), 40/332-334; İbrahim Coşkun, *Ateizm ve İslam* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014).

²⁸ Julian Baggini, *Atheism, A very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2003), 4-78.

²⁹ Aydın Topaloğlu, *Tanrı Tanımlanmazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm* (İstanbul: Furkan Kitaplığı, 2001), 17.

³⁰ John Haught, "Atheism", *Encyclopedia of Science and Religion*, ed. J. Wentzel Vrede van Huyssteen (New York: Macmillan Reference, 2003), 38.

akımdır.³¹ Kendisi de bir agnostik olan Kenny, zorunlu agnostisizm ile olumlu agnostisizm arasında bir ayırımı gitmiştir. Ona göre Kant'ın temsil ettiği zorunlu agnostisizmde insan aklının sınırlılıkları dolayısıyla Tanrı'yı bilemeyeceği iddiası söz konusu iken, olumlu agnostisizmde ise bireyin Tanrı'nın lehindeki ve aleyhindeki delillere baktığında bir karar veremediğini, ancak ilkesel olarak Tanrı'nın bilinemeyeceği düşüncesine sahip olmadığını vurgulanmaktadır. Onun deyimiyse olumlu agnostisizm ateizm ve teizm arasında kararsız bir konumu ifade etmektedir.³² Şu halde agnostisizmin bir inançsızlık biçimi olarak değerlendirilmesinin sebebi, agnostik düşünceye sahip olan kişinin Tanrı yokmuş gibi davranmasıdır ki bu agnostik ateizm olarak nitelendirilmektedir.³³

1.3. Deizm

Ateizm ile yakından ilişkili olan kavramlardan biri de deizmdir. Hume gibi bazı düşünürlerin ateist mi deist mi olarak kabul edileceği konusunda farklı sonuçlara ulaşılması da bu iki kavram arasındaki yakın ilişkiye işaret etmektedir.³⁴ Tarihsel seyri içerisinde kendi içinde farklı yaklaşımlar olduğunu bir kenarda tutarak deizmi, evrenin yaratıcı gücü olarak Tanrı'nın kabul edilmesine karşın, evrene müdahil (içkin) bir Tanrı anlayışını reddeden felsefi dinî akım olarak tanımlamak mümkündür. Evreni bir makine gibi değerlendiren deist anlayışa göre, Tanrı evreni çarkları sonradan hiçbir müdahale ve değişikliğe ihtiyaç duymayacak mükemmellikte işleyen bir makine gibi yaratmıştır.³⁵

Teizm ve ateizm arasında bir konum olarak değerlendirilen deizm, vahyi ve kurumsal dini reddetmesi, günlük hayattan ibadetleri dışlaması sebebiyle teizmden daha çok ateizme yakın durmaktadır.³⁶ Bazı deistlerin kendilerini inançsız olarak nitelendirmeleri ve Comte'un 18. Yüzyıl deizmi ile sistematik ateizm arasındaki ilişkiyi baba oğul ilişkisine benzetmesi de bu düşünceyi desteklemektedir.³⁷ Ayrıca ateist ve deistlerle yapılan bir çalışmada, bu iki grup arasında Tanrı'nın varlığına inanıp inanmama dışında din algıları açısından büyük bir fark görülmediği belirtilmiştir.³⁸ Deist anlayışa göre evreni yaratan bir güç olmaktan başka herhangi bir sığata sahip

---

³¹ Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", 114.

³² Anthony Kenny, Agnostisizm ve Ateizm", çev. Yaşar Türkben, *Journal of Faculty of Theology of Bozok University*. 1/1 (2012/1), 161-168.

³³ Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", 115-116.

³⁴ Mustafa Kaya, Hume'da Tanrı'nın Varlığı Aleyhine Bir Delil Olarak Kötülük", *Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar*, ed. Bayram Polat vd. (Gaziantep: İksad Publishing House, 2018), 11-12.

³⁵ Thiselton, "Deism", *A Concise Encyclopedia of The Philosophy of Religion*, 61.

³⁶ Vahdettin Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22/1(2018), 36.

³⁷ Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", 105.

³⁸ Y. Sinan Zavalsız - Ensar Şahin, "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma", *Journal of History Culture and Art Research* 7/2 (2018), 598.

olmayan Tanrı'nın, dinin (en azından teistik dinlerin) Tanrı'sı olması söz konusu değildir.³⁹ Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde deizmin bir inançsızlık olarak değerlendirilmese de din dışı bir yönelim olduğu anlaşılmaktadır.

2. Sosyal Bilimlerde Gençlik Dönemi Din Dışı Yönelim Araştırmaları

Bireyin kimlik kazanma çabası içerisinde bulunduğu ergenlik dönemi, sınırları net olarak çizilirse de 12/13 - 20/21 yaş aralığını kapsayan dönem olarak kabul edilmektedir.⁴⁰ Dini gelişim açısından çocuklukta öğrenilen dini değerlerin yeniden gözden geçirilip değerlendirildiği bu dönemin ilk yıllarında artan metafizik ilgi, ilerleyen yıllarda yerini şüphe ve çatışmalara bırakmaktadır.⁴¹ Bu dönemde yaşanacak dini şüphe ve çatışmanın boyutu, bireyin ergenlikte yaşadığı duygusal, cinsel ve bilişsel değişimler gibi iç dinamiklere bağlı olduğu gibi⁴² ailesi, sosyal çevresi ya da ait olduğu dini cemaatle olan ilişkilerinden de etkilenmektedir.⁴³

Bireyin, varlığı yorumlama ve kendisini varlık içerisindeki konumlandırma biçimi olarak tanımlanabilecek kimlik kavramı; onun kendi özellik ve öznelliğinin farkındalığını ifade etmektedir. Kimlik edinme sürecinde birey, içinde yaşadığı toplumun dili, dini, gelenek ve görenekleri, tarihi ve değerleri ile etkileşime geçmekte ve bunları içselleştirmektedir. Böylece kendine dair bir aidiyet oluşturan birey kendi kimliğini inşa etmektedir.⁴⁴ İlk olarak Erikson (1902-1994) tarafından dile getirilen kimlik gelişimi, daha sonra nitel ve nicel birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalardan birinde Marcia, kimlik kazanma sürecini, kimlik krizi ve bağlılık kavramları ile ilişkilendirerek dört farklı durum olarak sınıflandırmıştır. Onun yaptığı tasnife göre kimlik durumları; dağınık kimlik (kriz yok, bağlılık yok), ipotekli kimlik (kriz yok, bağlılık var), kimlik moratoryumu (kriz var, bağlılık yok), kimlik entegrasyonu (kriz geçmiş, bağlılık var) şeklinde sınıflandırılmıştır.⁴⁵ Kimlik gelişim aşamalarının en alt düzeyi olan dağınık kimlik ve ipotekli kimlik aşamalarında bireyin aktif bir keşfetme süreci gerçekleştirilmemesiyle birlikte, ipotekli kimlik aşamasında belirgin bağlanmaları söz konusudur. Gelişim alternatiflerinin araştırılmaya

³⁹ Hasan Peker, Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8(2018), 20.

⁴⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 265-266.

⁴¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 266-273.

⁴² Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 6. Baskı, 2004), 18.

⁴³ Celal Bayır, "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma", *Bilimname* 27/2 (2014), 72.

⁴⁴ Erol Erkan, "Postmodern Dönemde Ontolojik Anlam Aracı Olarak: Dini Kimlik", *Turkish Studies* 8/8 (2013), 1825-1837.

⁴⁵ David M. Bell, "Religious Identity", *Encyclopedia of Psychology and Religion* ed. David A. Leeming vd. (USA: Springer, 2010), 776.

başlandığı moratoryum döneminde henüz gerçekleşmeyen bağlanma durumu ilerleyen süreçte kimlik entegrasyonu ile gerçekleşmektedir.⁴⁶

Çalışmamız açısından özellikle ilgilendiğimiz kimlik entegrasyonunu, bireyin kim olduğu sorusuna cevap bulduğu ve kimlik krizini ardında bırakıp sükûnete kavuştuğu durum olarak nitelenebilir. Dini kimlik açısından, kimlik entegrasyonunu, bireyin şüphe ve tenkitlerini giderip, dini değerleri içselleştirerek kimliğinin bir parçası haline getirmesi olarak ifade etmek mümkündür. Sözgelimi dini kimlik üzerine yapılan çalışmalarda Marcia tarafından tasnif edilen kimlik durumları ile dindarlık, dini şüphe ve dini bağlılık arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan çalışmalar, kimlik başarısı ile içsel dindarlık ve dini bağlılık arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir.⁴⁷ Zavalsız ve Şahin tarafından yapılan araştırmada da ateist ve deist bireylerin %44'ü daha önce mensubu oldukları din ile aralarında bağın hiç olmadığını, %32'si ise bu bağın çok zayıf olduğunu dile getirmiştir.⁴⁸ Bu noktadan hareketle dinin içselleştirmesi ile ateizm, agnostisizm, deizm gibi din dışı yönelimler arasında negatif bir korelasyonun olacağını varsaymak mümkündür.

Din dışı yönelimlerin bir kısmı ateizm, agnostisizm gibi inançsızlık köklerinden beslenmekle birlikte inançsızlık ve dinsizlik kavramları arasında kesin sınırlar koymak pek kolay görünmemektedir. Bu durum sosyal bilimciler arasında, postmodern dönemde farklı inanç ve düşünceler arasındaki sınırların belirsizleştiği, üst kimliklerin silikleştiği ve melez düşünce ve inanışların ortaya çıktığı yönündeki yaygın kanaatle paralellik göstermektedir. Ülkemiz gençliği üzerine 2013 yılında yapılan bir araştırma da bu görüşü destekler niteliktedir. Zira bu araştırmaya göre, kendisini Müslüman olarak nitelendiren katılımcıların %24,5'i düzenli namaz kılarken, ilginç bir şekilde kimliğini ateist olarak ifade eden katılımcıların %13,3'ü de düzenli namaz kıldıklarını belirtmiştir. Bu sonuçlar çağımızdaki gençlerin kimlik ve değerler açısından bir belirsizlik ve arada kalma durumuyla karşı karşıya olduklarını göstermektedir.⁴⁹

Diğer taraftan modern dönemde yaşamdan dışlanan dinin, post-modern dönemde yeniden yaşama dâhil edildiği, dinin bir geri dönüş yaşadığına ilişkin değerlendirmeler yapılmaktadır. Buna göre her şey gibi dinin de bir pazar nesnesine dönüştüğü, insanların inançları gündelik ihtiyaçları

---

⁴⁶ James E Marcia, "Identity in Adolescence" *Handbook of Adolescent Psychology*, ed. J. Adelson (New York: Wiley & Sons Ltd., 1980), 161; Ümit Morsünbül, "Ergenlikte Kimlik Gelişimini Açıklayan Yaklaşımlar/Modeller: Ergen Ruh Sağlığı Açısından Sonuçları", *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi* 17/2 (2010), 106.

⁴⁷ Ralph W. Hood Jr. vd., *The Psychology of Religion an Empirical Approach* (New York: Guilford Publications, 2009), 135 - 137.

⁴⁸ Zavalsız - Şahin, "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma", 575.

⁴⁹ Asım Yapıcı, "Postmodern Dönemde Din, Kimlik ve Anlam Problemi", *Dinin Kaderi*, ed. Abdüllatif Tezer (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 117-153.

ve beklentilerine göre kabul ya da reddettikleri görülmektedir. Çağa damgasını vuran küreselleşme zaman ve mekân kavramını ortadan kaldırarak, bireylerin dünyadaki alternatif kimliklerle karşılaşma imkânını artırmakta, özellikle kimlik oluşturma sürecinde gözden geçirilen kıyaslama kriterlerini çoğaltmaktadır. Küreselleşme sürecinden toplumlar, yapısal farklılıkları dolayısıyla farklı şekillerde etkilenseler de bu süreçte popüler kültürün diğer kültürler üzerinde egemenliği hissedilmektedir.⁵⁰ Küreselleşme ile popüler kültürün dünyaya ne kadar hızlı yayıldığına yakın zamandan verilebilecek en iyi örnek olarak, Richard Dawkins, Daniel Dennett, Sam Harris ve Cristopher Hitchens'in yazdıkları etrafında şekillenen ve "yeni ateizm" olarak adlandırılan akımı göstermek mümkündür. Kendilerinden önceki ateist düşünürlerden farklı bir argüman ortaya koymamakla birlikte daha saldırgan bir üsluba sahip olan bu akımın temsilcilerinin yazdıkları ve konuştukları fikirler dünyanın her yerine yayılmış, medyanın da desteğiyle bir tür ateizm misyonerliğine dönüşmüş durumdadır.⁵¹ Dawkins'in "Tanrı Yanılgısı" adlı kitabının defalarca basılmış olmasını bu akımın ülkemizde de ilgiyle karşılandığının kanıtı olarak değerlendirmek mümkündür.⁵²

Başta felsefe olmak üzere sosyal bilimin farklı alanlarında çoğunlukla teorik çalışmalara konu olan ateizm ve deizm gibi din dışı yönelimler, son yıllarda alan araştırmalarına daha fazla konu olmaktadır. Çoğunlukla din psikolojisi ve din sosyolojisi alanlarında yapılan bu çalışmaların büyük kısmı nitel araştırmalardır. Din psikolojisi alanında yapılan araştırmalardan biri Yapıcı'nın "Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları" başlıklı çalışmasıdır. Bu çalışmada yazar kendi gözlem ve mülakatlarına dayanarak, gençlerin kimlik ve değer krizi yaşadıklarını, gençler arasında ihtiyaç dindarlığının yaygın olduğunu dile getirmiştir. Söz konusu araştırmada yaptıkları dini sorgulamalar analiz edilerek gençler; "geleneksel dindarlar", "inançlı sorgulayıcılar", "dargın inançlılar", "dine ilgisizler", "salt maneviyatçılar", "suskunlar", "şüpheciler/kararsızlık yaşayanlar", "deist yönelimliler" ve "ateistler" olarak dokuz kategoriye ayrılmıştır. Aynı çalışmada gençler din ile kurdukları ilişki biçimine göre, "huzursuz dindarlar", "bireysel maneviyatçılar", "arayış içinde olanlar" ve inkârcı eğilimliler" olarak tasnif edilmiştir.⁵³ Yapılan tasniflerden gençlik dönemi dini sorgulamaların kimi zaman ateizm ve deizm gibi din dışı yönelimlere evrilebileceği anlaşılmaktadır.

⁵⁰ Asım Yapıcı, "Postmodern Dönemde Din, Kimlik ve Anlam Problemi", 131-160.

⁵¹ Amarnath Amarasingam, "Introduction: What is the New Atheism" *Studies in Critical Research on Religion*, ed. Warren S. Goldstein (Boston: Brill, 2010), 1/1-10; Ryan T. Cragun, "Nonreligion and Atheism", *Handbook of Religion and Society*, ed. D. Yamane (Switzerland: Springer International Publishing, 2016), 301-320.

⁵² Bu kitabın 2019 yılında ülkemizde 18. baskısı yapılmıştır. bk. <https://www.kitapyurdu.com/kitap/tanri-yanilgisi/96709.html>

⁵³ Asım Yapıcı, "Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları", *İlahiyat Akademi Dergisi* 12 (2020), 1-44.

Ergezen tarafından Ankara ilinde yaşayan ve kendisini ateist olarak tanımlayan 10 kişi ile yapılan görüşmelerden oluşan bir çalışmada ise ateistlerin hayatta karşılaştıkları sorunlarla nasıl baş ettikleri, huzur bulmak için neler yaptıkları, dine ve yaşama nasıl anlam yükledikleri üzerinde durulmuştur. Katılımcıların ifadeleri incelendiğinde yaşamda karşılaştıkları sorunların çözüm odağı olarak kendilerine vurgu yaptıkları ve ateist olma süreçlerinin genellikle ergenlik dönemindeki sorgulamaları ile başladığı ya da belirginleştiği görülmektedir.⁵⁴ Zavalsız ve Şahin'in ateist ve deist üniversite öğrencileri ile gerçekleştirdikleri görüşmelerde, katılımcıların din algıları demografik özellikleri ile karşılaştırılarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çalışmaya katılanların %96 gibi önemli bir kısmının ateizm ya da deizme ergenlik döneminde (12-21 yaş aralığında) geçmesi bu dönemin dini kimlik kazanma süreci açısından önemini ortaya koymaktadır.⁵⁵

Sosyoloji alanında Harmankaya tarafından yapılan yüksek lisans tezinde ise Konya il merkezinde bulunan bir Anadolu Lisesi ve bir imam hatip lisesi özelinde deizm araştırması gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya göre sayıları az olmakla birlikte kendilerini deist olarak tanımlayan gençler bulunmakta ve onların bu yönelimleri, aile baskısı ve dinin benimsenmemesinden kaynaklanmaktadır.⁵⁶

Gençlerin inançları üzerine ülkemizde yapılan alan araştırmalarının bir kısmı ise kelamcılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Gündoğar ve Yürgüç tarafından Adıyaman ilinde gerçekleştirilen çalışmada ortaöğretim öğrencilerinin ateizm ve deizm bağlamında din algıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Anket tekniği ile toplanan verileri analiz eden araştırmacılar, ateistik ve deistik düşüncelerin öğrenciler arasında dikkate değer bir oranda yayıldığına, Allah'ın evrene müdahalesi hususunda %20'nin üzerinde deist görüşün varlığına dikkat çekmişlerdir.⁵⁷ Ünverdi tarafından yapılan çalışmada ise gençlerin ateistik eğilimleri üzerinde etkili olan faktörlere değinilmiştir. 21 lise ve üniversite öğrencisi ile yapılan mülakatlara ve daha önce yapılmış alan araştırmalarına dayanarak, gençlerin ateizm, deizm gibi akımları benimsemesinde etkili olan din karşıtı yayınlar ele aldıkları konulara göre tasnif edilerek değerlendirilmiştir. Din karşıtı yayınların yanı sıra, son yıllarda dindarlara ve dini kurumlara karşı duyulan güvensizlik, seküler yaşam biçimi, özgürlük

---

⁵⁴ Efsun Ergezen, *Günümüz Ateistlerinde Hayatı Anlamlandırma* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004).

⁵⁵ Zavalsız - Şahin, "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma", 582.

⁵⁶ Merve Harmankaya, *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma - Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İHL Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 58-59.

⁵⁷ Hamdi Gündoğar - Muhammed Sait Yürgüç, "Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında Din Algısı (Adıyaman Örneği)", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11(2019), 669-670.

arzusu, dini konular ile ilgili medyada yapılan tartışmaların da gençler arasında ateistik eğilimlerin artmasında etkisinin olduğu belirtilmiştir.⁵⁸

Görüldüğü üzere son yıllarda sosyal bilimlerin birçok alanında dini inkâr, inançsızlık, ateizm ve deizm gibi din dışı yönelimlere ilgi artmış ve bu alanda yapılan araştırmalarda bir artış olmuştur. Ne var ki yapılan bu araştırmalarda çoğunlukla nitel araştırma yöntemleri kullanılmış, nitel araştırma yöntemlerine göre daha ekonomik olan ve daha geniş gruplarla çalışma imkânı sağlayan nicel araştırma yöntemleri ihmal edilmiştir. Zira nicel araştırmalardan hareketle din dışı yönelimlerin toplumdaki yaygınlığının tespit edilebilmesi uygun ölçme araçlarına sahip olmayı gerektirmektedir. Bu ihtiyacı tam olarak karşılayabilecek ölçme araçları ise Türkçe literatürde mevcut değildir. Araştırmamız bu ihtiyacın giderilmesine katkı sunmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Yapılan çalışma lise gençleri arasında dine karşı ilgisizlik, dini inançlara karşı şüphe duyma, ateist ve deist perspektiften din eleştirisi yapmayı da bünyesinde barındıran bir yönelimin olduğunu ortaya koymaktadır.

3. Yöntem

Araştırma Deseni: Araştırmamız lise öğrencileri evreninde din dışı yönelim eğilimlerini tespit etmeye yönelik ölçek geliştirmeyi amaçlayan bir çalışma olduğu için karma araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nicel ve nitel verilerin bir olguyu çok yönlü ortaya koymak amacıyla birlikte işe koşulduğu karma yöntemde farklı desenler kullanılmaktadır. Ölçek geliştirme çalışmalarında önce araştırılmak istenen kavram ve araştırma evrenine yönelik toplanan nitel verilerin değerlendirilerek nicel veri toplama safhasının planlandığı keşfedici sıralı desen tercih edilmektedir.⁵⁹ Çalışmamızda da öncelikle yapılan literatür taraması ve öğretmen mülakatı ile konu ve evren hakkında bilgi toplanmış, araştırmanın nicel kısmı bu ilk aşamada elde edilen verilere göre planlanmıştır.

Araştırma Örnekleme: Çalışma 2020-2021 eğitim öğretim yılında Konya il merkezinde eğitim gören lise öğrencilerinden oluşan iki ayrı grupla gerçekleştirilmiştir. 406 kişilik I. Çalışma pandemi koşulları sebebiyle yalnız 12. sınıf öğrencileriyle gerçekleştirilmiştir. İkinci örneklem ise 10. ve 12. sınıf öğrencilerinden oluşan 473 kişi ile gerçekleştirilmiştir.

I. Çalışmanın örnekleme tesadüfi yolla, II. Çalışmanın örnekleme ise kota örnekleme yöntemi ile oluşturulmuştur. Araştırmanın çalışma evreni olan Konya il merkezindeki öğrenci sayısının, okul türlerine göre dağılımı dikkate alınarak örneklem dağılımında da aynı oran gözetilmiştir.

⁵⁸ Ünverdi, "Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri", 153-180.

⁵⁹ John W. Creswell – Vicki L. Plano Clark, Karma Yöntem Araştırmaları Tasarımı ve Yürütülmesi, (çev. ed.)Yüksel Dede –Selçuk Beşir Demir(Ankara: Anı, 2014), 200-201; Ali Yıldırım – Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013), 354-362.

Okul türleri Milli Eğitim Bakanlığı'nın yaptığı tasnifi esas alınarak, Anadolu liseleri, fen liseleri, sosyal bilimler liseleri ile özel Anadolu/fen liseleri genel ortaöğretim kategorisi altında, özel ve devlet tüm mesleki teknik liseler ile spor liseleri ve güzel sanatlar liseleri mesleki ortaöğretim kategorisinde ve proje imam hatip liseleri de dâhil olmak üzere her türlü imam hatip lisesi de imam-hatip kategorisinde toplanmıştır. Her iki çalışmaya ait katılımcıları gösteren tablo aşağıdadır.

Tablo1. Katılımcı Bilgileri

I. Uygulama				II. Uygulama			
Değişkenler	Grup	N	%	Değişkenler	Grup	N	%
Cinsiyet	Kız	237	58,4	Cinsiyet	Kız	244	51,6
	Erkek	169	41,6		Erkek	229	48,4
	Toplam	406	100		Toplam	473	100
Sınıf	10. Sınıf	-	-	Sınıf	10. Sınıf	234	49,5
	12. Sınıf	406	100		12. Sınıf	239	50,5
Okul Türü	Genel	221	54,5	Okul Türü	Genel	211	44,6
	Ortaöğretim				Ortaöğretim		
	Mesleki	122	30		Mesleki	176	37,2
	Ortaöğretim			Ortaöğretim			
	İmam-Hatip	63	15,5		İmam-Hatip	86	18,2

Ölçek Geliştirme Süreci: Araştırmanın konusu olan ateizm ve deizm felsefe ve kelam başta olmak üzere sosyal bilimin birçok alanında ele alınan bir konudur. Bu sebeple literatür taraması yapılırken felsefe, kelam ve din psikolojisi kaynakları incelenmiştir. Ayrıca dipnotta birkaç örneğine değindiğimiz dini inkâr ve şüphe, ateizm ve deizmle ilgili yapılan alan araştırmaları incelenerek ateizme ve deizme yönelmede etkili olan faktörler göz önünde bulundurulmuştur.⁶⁰ Literatür taraması sonrası, ateizm ve deizm perspektifinden din olgusuna, Tanrı inancı başta olmak üzere, Tanrı-evren ve Tanrı-insan ilişkisine yönelik maddeler yazılmaya çalışılmıştır. Ölçek geliştirme sürecinde liselerde görev yapan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleri ve meslek dersleri öğretmenlerinden oluşan 83 kişilik bir örnekleme ile mülakat yapılarak, öğrencilerin çokça sordukları inanç meseleleri hakkında bilgi toplanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada

⁶⁰ Fatma Aygün, "Ateizme Yol Açan Faktörler", *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2017), 531-562; Derya Gülfil, "Ateistlerde Olumsuz Tanrı Algısının Psiko-sosyal Açısından Değerlendirilmesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2019), 1289-1312; Ali Ermiş, *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir İnceleme(Çankaya Örneği)*, (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Celal Çayır, "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma", *Bilimname* 27/2(2014),59-88.

öğrencilerin kötülük meselesi, evrim ve yaratma karşıtlığı çerçevesinde din bilim çatışması, kader ve özgür irade, ahiret ve uhrevî yargılama gibi konular hakkında yoğun sorgulamalar yaptığı öğrenilmiştir. Literatür taraması ve öğretmen mülakatı ile ulaşılan bilgiler ışığında hazırlanan madde havuzu kelam, felsefe ve eğitim alanlarından 4 uzman akademisyenin görüşleri de alınarak 22 maddelik taslak ölçeğe dönüştürülmüştür.

Ölçek maddelerine verilecek yanıtlar “hiç katılmıyorum, az katılıyorum, orta düzeyde katılıyorum, çok katılıyorum ve pek çok katılıyorum” şeklinde olumsuzdan olumluya doğru 5’li Likert tarzda sıralanmaktadır. Ölçeğin yapı geçerliğini test etmek amacıyla I. uygulamadan elde edilen verilere açımlayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Açımlayıcı faktör analizi ile ortaya çıkan tek faktörlü yapı, II. Uygulamadan elde edilen verilerle doğrulayıcı faktör analizi ile test edilmiştir. Ölçek iç tutarlılıklarını test etmek amacıyla Cronbach Alpha ve yarıya bölme (Split Half) güvenilirlik analizleri ile alt-üst gruplara dayalı madde analizi yapılmıştır. Ayrıca iç tutarlılığı göstermek amacıyla madde-toplam korelasyonları incelenmiş, ölçek maddelerinin toplanabilirliği Anova testi ile değerlendirilmiştir. Yapılan analizlere ilişkin verilere bulgular bölümünde yer verilmiştir.

Veri Toplama Araçları: Çalışmada araştırmacı tarafından geliştirilen 9 madde ve tek faktörden oluşan “Din Dışı Yönelim Ölçeği” ile 8 madde ve tek boyuttan oluşan “Ok-Dini Tutum Ölçeği” kullanılmıştır. Din Dışı Yönelim Ölçeği’nden alınabilecek maksimum puan 45, minimum puan ise 9’dur. Ölçekten alınacak yüksek puan, yüksek din dışı yönelimi ifade etmektedir.

Verilerin Analizi: Toplanan verilerin açımlayıcı faktör analizi ve güvenilirlik analizlerinde analizinde IBM-SPSS 15 paket programı kullanılmıştır. Ölçeğin tek faktörlü yapısının model uyum indeksleri AMOS 24 programı ile yapılan doğrulayıcı faktör analizi ile elde edilmiştir.

4. Bulgular ve Yorumlar

Ölçek geliştirme çalışmalarında dikkate alınması gereken ilk geçerlik kapsam geçerliğidir. Bu aşamada hazırlanan ölçek maddelerinin ölçülmek istenen özelliği ölçmeye uygun olup olmadığı ve konunun farklı yönlerini ele alacak sayıda madde içerip içermediği değerlendirilmektedir.⁶¹ Çalışmamızda ateist ve deist perspektif temelinde din dışı yönelimi ifade ettiğini düşündüğümüz madde havuzu, araştırma konusuyla ilgili çalışmaları olan kelam, felsefe ve eğitim alanlarından 4 uzmanın görüşleri alınarak revize edilmiş ve taslak ölçek oluşturulmuştur.

Ölçeğin yapı geçerliğini test etmek amacıyla yapılacak olan faktör analizi öncesi verilerin faktör analizine uygun olup olmadığı, Bartlett Küresellik Testi ve Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterlik testi ile hesaplanmıştır. KMO değeri ,881 ve Bartlett testi sonucunda ki kare

⁶¹ Ezel Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS İle Veri Analizi* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2014), 38-39.

değeri [$X^2= 895,395$ $p < ,001$] anlamlı bulunmuştur. Bu değerler, örneklem büyüklüğünün faktör analizi için yeterli ve ölçeğin faktör çıkartmak için uygun olduğunu göstermektedir.⁶²

Din Dışı Yönelim Ölçeği'nin faktör yapısını belirlemek amacıyla I. uygulama verilerine faktör analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda düşük faktör yüküne sahip maddeler analizden çıkarılmıştır. Geriye kalan maddelerin faktör yüklerinin ,58 ile ,74 aralığında olduğu, düşük faktör yüküne sahip madde olmadığı görülmektedir.⁶³ Dokuz madde ve tek faktörden oluşan ölçeğin % 41,6'lık varyans açıklama oranına sahip olduğu aşağıdaki tabloda görülmektedir. Tek faktörlü ölçeklerin %30'un üzerinde varyans açıklama oranına sahip olmalarının yeterli görüldüğü dikkate alındığında ölçeğin geçerli varyans açıklama oranına sahip olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁴

Tablo 3: Din Dışı Yönelim Ölçeği Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) Sonucu

Madde	Faktör Yüğü	Toplam Korelasyon
1. Dünyadaki kötülöklere, savaşlara ve haksızlıklara bakınca, Allah'ın varlığından şüphe ediyorum.	,669	,549
2. Neyin doğru neyin yanlış olduğuna insan aklıyla karar verebilir, bunun için peygamber gönderilmesine gerek yoktur.	,584	,459
3. Ölümünden sonra insanların cennete veya cehenneme gideceğine inanmak bana anlamlı gelmiyor.	,574	,595
4. Evrenin görünmeyen bir varlık tarafından yaratıldığına inanmaktansa, bu konudaki bilimsel açıklamalara güvenmek bana daha anlamlı geliyor.	,711	,456
5. Dünyada olaylar doğa kanunları çerçevesinde meydana geldiği için dua etmenin bir şey değiştirdiğini düşünmüyorum.	,703	,494
6. Dini konulara ilgi duymuyorum.	,612	,532
7. Peygamberlerin mucizeleri olarak anlatılan olayların gerçek olmadığını düşünüyorum.	,656	,595
8. Allah'ın insanlardan ibadet etmelerini beklediğini düşünmüyorum.	,740	,498
9. Allah'ın varlığına dair elimizde bir kanıt olmadığı için inanmıyorum.	,669	,543

N=406

Ölçeğin iç tutarlılığını göstermek amacıyla madde-toplam korelasyon katsayıları incelendiğinde ,456 ile ,595 aralığında korelasyon değerlerine sahip oldukları, negatif korelasyona

⁶² Ömay Çokluk vd., *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik* (Ankara: Pegem Akademi, 2016), 207-208.

⁶³ Şener Büyüköztürk, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı* (Ankara: Pegem Akademi, 2011), 124.

⁶⁴ Çokluk vd., *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik*, 227.

sahip madde olmadığı görülmektedir. Ölçekte yer alan maddelerin ayırt ediciliğinin test edilmesi amacıyla ölçekten alınan toplam puan büyükten küçüğe doğru sıralanmıştır. 406 kişilik veri setinin 109 kişiden oluşan %27'lik üst ve alt grupları oluşturulmuştur. Ölçek maddelerinin ve toplam puanın, alt ve üst gruplarla yapılan bağımsız örneklem t testi değerlerinin $p = ,001$ düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Gerek ölçek maddeleri gerekse toplam puanın alt ve üst gruplarda ayırt edicilik düzeyinin oldukça yüksek olduğu tespit edilmiştir.⁶⁵

Din Dışı Yönelim Ölçeği'nin ölçüt bağıntılı geçerliğinin test edilmesi amacıyla II. uygulamada Ok tarafından geliştirilen "Ok-Dini Tutum Ölçeği"⁶⁶ uygulanarak, iki ölçek arasındaki korelasyon incelenmiştir. 8 maddeden oluşan ve toplam puanı olumlu dini tutum olarak hesaplanan ölçek ile Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden alınan toplam puan arasında beklendiği gibi negatif yüksek korelasyon olduğu Spearman ($r = -,696$, $p = ,001$) ve Pearson ($r = -,708$, $p = ,001$) değerleri ile gözlenmiştir. Ayrıca uluslararası birçok araştırmada kullanılan ve Sevinç tarafından Türkçeye çevrilen Tanrı inancı sorusu da öğrencilere yöneltilerek Tanrı inancı ile ölçekten alınan puan arasındaki ilişki incelenmiştir.⁶⁷ Ancak öğretmenlerle yapılan istişareler sonrası Tanrı ifadesinin bazı öğrenciler tarafından yalnız Hristiyan dininin ilahı olarak algılanabileceği, bazı dindar öğrencilerde de önyargı oluşturabileceği düşünüldüğü için Tanrı kavramı yerine Allah ifadesi tercih edilmiştir. Katılımcılardan Allah inancı ile ilgili aşağıda verilen ifadelerden kendilerine en uygun olanı işaretlemeleri istenmiştir.

1. Allah'ın var olduğuna inanmıyorum.
2. Allah'ın olup olmadığını bilmiyorum ve bunu bilmenin bir yolu olduğuna da inanmıyorum.
3. Herhangi bir dini benimsemiyorum ama bence yaratıcı, yüce bir güç var.
4. Bazı şüphelerim olmakla beraber, Allah'a inandığımı hissediyorum.
5. Allah'ın gerçekten var olduğunu biliyorum ve bu konuda hiçbir şüphem yok.

Ateizmden teizme doğru ilerleyen seçenekler ile "Din Dışı Yönelim Ölçeği"nden alınan puanlar arasında beklendiği gibi anlamlı bir ilişki olduğu Anova testi sonucu ($F= 366,918$, $p < 0,01$) ile tespit edilmiştir. En yüksek ortalamaya 1. seçeneği işaretleyenlerin sahip olduğu, ölçekten alınan puan ortalamalarının ateist gruptan teist gruba doğru azalarak, en düşük ortalamaya son grupta yer alanların sahip olduğu görülmüştür.

⁶⁵ Yalçın Karagöz, *SPSS AMOS META Uygulamalı İstatistiksel Analizler* (Ankara: Nobel, 2019), 1011-1018.

⁶⁶ Ok, "Dini tutum ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması", 528-549.

⁶⁷ Kenan Sevinç vd. "Dindar ve Spiritüel Olmama (DİSOL) Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2015), 69.

Ölçeğin güvenilirlik analizi sonucunda iç tutarlılığını gösteren Cronbach Alpha katsayısı ,82 bulunmuştur. Cronbach Alpha değerinin ,70'in üzerinde olması ölçeğin oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir.⁶⁸ Aşağıda verilen iki yarı test korelasyon değerleri de ölçeğin iç tutarlılık katsayılarının yüksek olduğunu göstermektedir. Ölçeklerle ilgili güvenilirlik çalışmalarında modelin uygunluğunu test etmek amacıyla kullanılan testlerden olan ANOVA with Tukey's testi sonuçlarına göre dokuz maddelik ölçeğin toplanabilir özelliğe sahip olduğu ($F= 3,537$, $p > 0,05$) görülmektedir.⁶⁹

Tablo 4: Din Dışı Yönelim Ölçeği Güvenirlik ve Toplanabilirlik Sonuçları

Eş	Yarılar	Sperman Brown	Guttman Split-Half	Cronbach		
Korelasyonu				Alpha		
0,670		0,804	0,798	0,820		
Varyansın	Kareler Toplamı	Kareler Ortalaması	F	sd	p	
Kaynağı						
Nonaddivity	1,910	1,910	3,537	1	0,06	

Açımlayıcı faktör analizi sonucu ortaya çıkan yapı, II. Uygulamadan elde edilen 473 kişilik veri setinde doğrulayıcı faktör analizine tabi tutulmuştur.

Tablo 5: Din Dışı Yönelim Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) Sonuçları

X ² /df	RMSEA	NFI	TLI	CFI	RFI	RMR	GFI	AGFI	IFI
2,83	0.062	0.93	0.95	0.95	0.93	0.073	0.95	0.94	0.95

Modelin genel uyumunu gösteren ki-kare testinin sonucu $X^2/df = 2.83$ olarak elde edilmiştir. $X^2/df \leq 3$ olması, modelin mükemmel uyumuna işaret olarak kabul edilmektedir.⁷⁰ Mutlak uyum indeksleri olan GFI= 0.95 ve AGFI=0.94 olarak hesaplanmıştır. Literatürde her iki değer 0.90'a eşit ya da büyük olması iyi uyum göstergesi olarak kabul edilmektedir.⁷¹ Karşılaştırmalı uyum indeksleri olan CFI=0.95 $\geq$ .95, NFI = 0.93 $\geq$ .90, TLI = 0.95 $\geq$ 0.95, IFI = 0.95 $\geq$ 0.95, RMSEA = 0.062 $\leq$ 0.08 değerleri yapının iyi uyuma sahip olduğunu göstermektedir.⁷²

⁶⁸ Nancy L. Leech vd., *SPSS for Intermediate Statics* (New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publisher, 2005), 67.

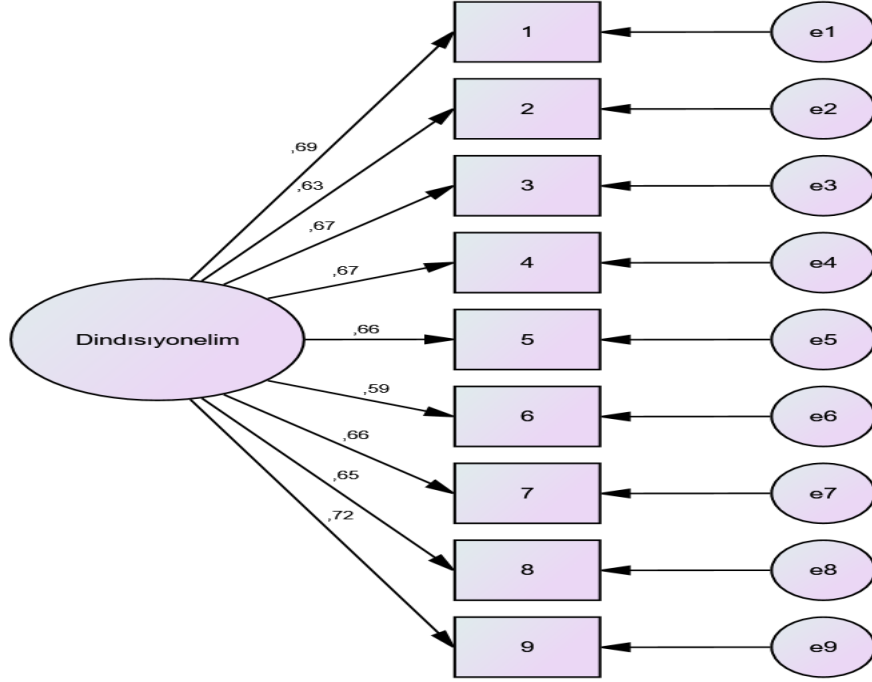
⁶⁹ Karagöz, *SPSS AMOS META Uygulamalı İstatiksel Analizler*, 1010-1011.

⁷⁰ Çokluk vd., *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik*, 315.

⁷¹ Ünal Erkorkmaz vd., "Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Uyum İndeksleri", *Türkiye Klinikleri J Med Sci* 33/1 (2013), 210-223.

⁷² Donna Harricton, *Confirmatory Factor Analysis* (New York: Oxford University Press, 2009), 53.

Şekil 1: Din Dışı Yönelim Ölçeği'ne ilişkin doğrulayıcı faktör analiz değerleri

Sonuç ve Tartışma

Gençler üzerinde şimdiye kadar yapılan çalışmalar, onların dine yönelik sorgulamalarının ve eleştirilerinin bir kısmının inkâr/red düzeyine ulaştığını ve gençlerin dinden uzaklaştıklarını ortaya koymaktadır. Bu çalışmada bu durumun alan araştırmalarıyla tespit edilebilmesi amacıyla lise öğrencilerindeki din dışı yönelimi ölçmeye yönelik bir ölçme aracı geliştirilmiştir. Bu amaçla öncelikle ilgili literatür taranmış ve alanda yapılan çalışmalar incelenerek ateizm ve deizm akımların benimsenmesinde etkili olan faktörler ve bu akımların dine yönelik itirazları tespit edilmiş; daha sonra bunlar bir madde havuzunda toplanmıştır. Bu madde havuzu uzman görüşlerine sunulmuş ve ölçek taslağı geliştirilmiştir. Ölçek taslağı iki çalışma grubuna uygulanmış ve elde edilen veriler analiz edilmiştir.

Yapılan analizler sonucu "Din Dışı Yönelim Eğilimi Ölçeği'nin 9 madde ve tek faktörden oluşan %41,6'lık varyans açıklama oranına sahip olduğu, ölçek maddelerinin faktör yüklerinin literatürde olması istenen aralıkta olduğu tespit edilmiştir. Ölçüt bağıntılı geçerliği test etmek amacıyla Ok-Dini Tutum Ölçeği ile karşılaştırılan ölçeğin, olumlu dini tutum ölçen bu ölçek ile

beklendiği gibi negatif yönde yüksek korelasyona sahip olduğu tespit edilmiştir. Ölçeğin güvenilirlik analizlerinde Cronbach's alfa, yarıya bölme (split half), madde- toplam korelasyonu, alt-üst gruplara dayalı bağımsız örneklem t testi yapılmış ve ANOVA with Tukey's testi ile toplanabilirlik özelliği gözlenmiştir. Açıklayıcı faktör analizi sonucu ortaya çıkan tek faktörlü yapı II. uygulamadan elde edilen verilerle doğrulayıcı faktör analizleri ile test edilmiştir. Elde edilen veriler ölçeğin geçerlik ve güvenilirlik özelliklerine sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Din Dışı Yönelim Ölçeği'nin yapılacak araştırmalarda kullanılması, araştırmacılara nicel veri analizleri ile yordama kolaylığının yanı sıra daha kısa zamanda çok sayıda kişiden veri toplama imkânı sağlayacaktır. Din Dışı Yönelim Ölçeği'nin kullanılacağı araştırmalarda, dini kimlik üzerinde etkisi olduğu düşünülen aile, eğitim, öğretmen tutumları, sınıf iklimi, sosyal çevre gibi değişkenlerle din dışı yönelim arasındaki ilişkiyi ortaya koymak mümkün olacaktır. Ölçekten yararlanılarak yapılan çalışmalarda okul türlerine göre karşılaştırmalar yapmak, yoğun dini eğitimin verildiği eğitim kurumları ile diğer eğitim kurumlarını karşılaştırmak, bireyin aldığı dini eğitimden memnuniyet düzeyi ile din dışı yönelim arasındaki ilişkiyi ortaya koymak din eğitimi alanına önemli katkılar sağlayacaktır. Elde edilen bulgular din eğitiminin gerek içerik gerekse yaklaşım açısından değerlendirilmesine imkân verecektir.

Dini gelişim açısından şüphe ve tereddüt dönemi olarak görülen ergenlik çağındaki öğrencilerle gerçekleştirilen çalışmanın, lise öğrencilerine göre kimlik kazanma sürecinde daha kararlı bir durumda olmaları beklenen üniversite öğrencileri ya da farklı gruplarla yapılan uygulamalarla karşılaştırılması ve test - tekrar test yöntemi ile ölçek kararlılığının test edilmesi faydalı olacaktır.

Kaynaklar/References

- Allport, Gordon - Ross, J. Michael. " Personal Religious Orientation and Prejudice". *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (1967), 432-443.
- Altunışık, Remzi vd. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık, 2010.
- Amarasingam, Amarnath. "Introduction: What is the New Atheism". *Studies in Critical Research on Religion*. ed. Warren S. Goldstein. Boston: Brill, 2010.
- Aygün, Fatma. "Ateizme Yol Açan Faktörler". *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2017), 531-562.
- Baggini, Julian. *Atheism, A very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2003.

- Başçı, Vahdettin. “Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler”. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (2018), 33-40.
- Batson, C. Daniel –Schoenrade, Patricia A. “Measuring Religion as Quest: 1Validity Concern. *Journal For Scientific Study of Religion* 30/4 (1991), 416-429.
- Bayır, Celal. “Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma”. *Bilimname* 27/2 (2014), 59-88.
- Büyüköztürk, Şener. *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: Pegem Akademi, 2011.
- Bell, David M. “Religious Identity”, *Encyclopedia of Psychology and Religion*. ed. David A. Leeming vd. USA: Springer, 2010.
- Bullard, Gabe. “The World's Newest Major Religion: No Religion”. *National Geographic*. Erişim 23 Mayıs 2021. <https://www.nationalgeographic.com/culture/article/160422-atheism-agnostic-secular-nones-rising-religion>
- Coşkun, İbrahim. *Ateizm ve İslam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Cragun, Ryan T. “Nonreligion and Atheism”, *Handbook of Religion and Society*. ed. D. Yamane. Switzerland: Springer International Publishing, 2016. ,301-320.
- Çayabatmaz, Emine. *Kur'an'ı Kerim Bağlamında İslami Dindarlık Ölçeği Denemesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Çayır, Celal. “Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma”. *Bilimname* 27/2 (2014), 59-88.
- Çokluk, Ömay vd. *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik*. Ankara: Pegem Akademi, 2016.
- Creswell, John W. –Clark, Vicki L. Plano. *Karma Yöntem Araştırmaları Tasarımı ve Yürütülmesi*. (çev. ed.)Yüksel Dede –Selçuk Beşir Demir. Ankara: Anı, 2014.
- Dictionary.com*, “nonreligious”. Erişim 5 Haziran 2021. <https://www.dictionary.com/browse/nonreligious>
- Ergezen, Efsun. *Günümüz Ateistlerinde Hayatı Anlamlandırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Erkan, Erol. ” Postmodern Dönemde Ontolojik Anlam Aracı Olarak: Dini Kimlik”. *Turkish Studies* 8/8 (2013), 1825-1837.

- Erkorkmaz, Ünal vd. “Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Uyum İndeksleri”. *Türkiye Klinikleri J Med Sci* 33/1 (2013), 210-223.
- Ermiş, Ali. *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir İnceleme (Çankaya Örneği)*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Euronews. “Türkiye’de Deizm Neden Artıyor, Dindarlık Neden Azalıyor?”. Erişim 10 Mart 2021. <https://tr.euronews.com/2019/03/19/turkiye-de-deizm-neden-yukseliste-ateizm-deizm-agnostizm-panteizm-ne-demek>;
- Glock, Charles Y. “Dindarlığın Boyutları Üzerine”. çev. Günter Kehrler. *Din Sosyolojisi. Derleyenler: Yasin Aktay, M. Emin Köktaş*. İstanbul: Vadi Yayınları,1998.
- Gülfil, Derya. “Ateistlerde Olumsuz Tanrı Algısının Psiko-sosyal Açısından Değerlendirilmesi”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2019), 1289-1312.
- Gündoğar, Hamdi. –Yürgüç, Muhammed Sait .“Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında Din Algısı (Adıyaman Örneği). *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2019), 643-670.
- Harlak, Hacer - Eskin, Mehmet. “Dini Yönelim ve Dindarlık Ölçeklerinin Geliştirilmesi ve Psikometrik Özelliklerinin İncelenmesi”. *Yeni Symposium* 56/2 (2018), 24-32.
- Harricton, Donna. *Confirmatory Factor Analysis*. New York: Oxford University Press, 2009.
- Harmankaya, Merve. *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma – Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İHL Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Hassall, Christopher. - Bushfield, Ian. “Increasing Diversity in Emerging Non-religious Communities. *Secularism and Nonreligion* 3/7 (2014), 1-9. DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/snr.as>
- Haught, John. “Atheism”. *Encyclopedia of Science and Religion*. ed. J. Wentzel Vrede van Huyssteen. New York: Macmillan Reference, 2003.
- Hood, Ralph W. vd. *The Psychology of Religion an Empirical Approach*. New York: Guilford Publications, 2009.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Karagöz, Yalçın. *SPSS AMOS META Uygulamalı İstatiksel Analizler*. Ankara: Nobel Yayınları, 2019.

- Kaya, Mustafa. Hume'da Tanrı'nın Varlığı Aleyhine Bir Delil Olarak Kötülük". *Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar*. ed. Bayram Polat vd. Gaziantep: İksad Publishing House, 2018.
- Kenny, Anthony. Agnostisizm ve Ateizm". çev. Yaşar Türkben. *Journal of Faculty of Theology of Bozok University* 1/1 (2012/1), 161-168.
- Kettel, Steven." Secularism and Religion", *Oxfordre.com*. Erişim 15 Ağustos 2021. <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-898>
- Konda. "2008-2018 Toplumsal Değişim Raporu". Erişim 12 Nisan 2021. <https://interaktif.konda.com.tr/tr/HayatTarzlari2018/#7thPage>
- Kulaksızoğlu, Adnan. *Ergenlik Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 6. Baskı, 2004.
- Leech, Nancy L. vd. *SPSS for Intermediate Statics*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Publisher, 2005.
- Madge, Nicola. - Hemming, Peter J. "Young British Religious 'Nones': Findings From The Youth On Religion Study". *Journal of Youth Studies* 20/7(2016), 872-888. <https://doi.org/10.1080/13676261.2016.1273518>
- MAK Danışmanlık. "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı". Erişim 24 Mayıs 2021. <https://www.makdanismanlik.org/wp-content/uploads/2019/03/MAKDANI%C5%9EMANLIK-T%C3%9CRK%C4%B0YEDE-TOPLUMUN-D%C4%B0NE-VED%C4%B0N%C4%B0-DE%C4%9EERLERE-BAKI%C5%9E-ARA%C5%9ETIRMASI.pdf>
- Marcia, James E. "Identity in Adolescence". *Handbook of Adolescent Psychology*, ed. J. Adelson. 159-137. New York: Wiley & Sons Ltd., 1980.
- Milliyet Gazetesi. "Türkiye'de Dindar Oranı Yüzde 74". Erişim 1 Nisan 2021. (<http://www.milliyet.com.tr/turkiye-de-dindar-orani-yuzde-74-gundem2432790/>)
- Morsünbül, Ümit. "Ergenlikte Kimlik Gelişimini Açıklayan Yaklaşımlar/Modeller: Ergen Ruh Sağlığı Açısından Sonuçları". *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi* 17/2 (2010), 105-111.
- Nelson, J.M. *Psychology, Religion, and Spirituality*. New York: Springer Science+Business Media, 2009.
- Ok, Üzeyir. "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 8/2 (2011), 528-549.
- Okumuş, Ejder. "Gösterişçi Dindarlık". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (2006), 17-35.

- Pakdemirli, M. Nur. *Genç Dindarlığı ve Din Eğitimi*. Konya: Çizgi, 2015.
- Peker, Hasan. "Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8(2018), 13-42.
- Peker, Hüseyin. "Kur'an'a Göre Dindarlığın Boyutları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2012), 41-49.
- People's World. "Atheism Grows Among Youth, High School Students". Erişim 8 Nisan 2021. <https://peoplesworld.org/article/atheism-grows-among-youth-high-school-students/>
- Pew Research Center. "Why Americas nones don't identify with a religion". Erişim 3 Haziran 2021. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/08/08/why-americas-nones-dont-identify-with-a-religion/>
- Pew Research Center. "Religiously Unaffiliated". Erişim 5 Haziran 2021. <https://www.pewforum.org/2012/12/18/global-religious-landscape-unaffiliated/>
- Sevinç, Kenan - Mehmetoğlu, Ali Ulvi. "İnançsızlığa Yönelmede Çevresel ve Entelektüel Faktörlerin Etkisi". *İnsan ve Toplum* 6/2 (2016), 87-116.
- Sevinç, Kenan. "Ateizmin Boyutları ve Tipleri". *İslâmî İlimler Dergisi* 12/3 (2017), 101-132.
- Sevinç, Kenan vd. "Dindar ve Spiritüel Olmama (DİSOL) Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2015), 59-86.
- Silver, Christopher F. vd. "The Six Types of Nonbelief: a Qualitative and Quantitative Study of Type and Narrative". *Mental Health Religion&Culture* 17/10(2014), 990-1001. <https://doi.org/10.1080/13674676.2014.987743>
- Subaşı, Necdet. "Türk(iye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler". *İslâmiyât* 5/4(2002), 17-24.
- Tamney Joseph B. vd. "Innovation Theory and Religious Nones". *Journal for the Scientific Study of Religion* 28/2 (1989), 216-219.
- Tavşancıl, Ezel. *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS İle Veri Analizi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2014.
- Thiselton, Anthony C. *A Concise Encyclopedia of the Philosophy of Religion*. Oxford: Oneworld Publications, 2002.
- Topaloğlu, Aydın. "Teizm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/332-334. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

- Topaloğlu, Aydın. *Tanrı Tanımsızlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm*. İstanbul: Furkan Kitaplığı, 2001.
- Yapıcı, Asım. “Şüphe ve İnanç Kısacında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”. *İlahiyat Akademi Dergisi* 12 (2020), 1-44.
- Yapıcı, Asım. “Postmodern Dönemde Din, Kimlik ve Anlam Problemi”. *Dinin Kaderi*. ed. Abdüllatif Tezer. Ankara: Elis Yayınları, 2017, 117-174.
- Yıldırım, Ali. -Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013.
- Zavalsız, Y. Sinan - Şahin, Ensar. “Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma”. *Journal of History Culture and Art Research* 7/2 (2018), 567-599.

Non Religious Orientation Among High School Students: A Scale Development Study

Sibel Kandemir

Extended Summary

In recent years, it is stated that there has been a significant increase in the rate of disbelief around the world compared to previous years. In addition to the studies stating that there is an increase in the number of people who state that they are not affiliated with any religion, especially among the new generation, it is claimed that trends such as atheism and deism have become widespread among the youth in our country. These developments have made it necessary to do more studies on non-religious. However, before carrying these studies out, it is necessary to develop appropriate measurement tools. The absence of any scale related to non-religious orientation in the Turkish literature indicates this need. This study aims to contribute to this need by developing an non-religious orientation scale that can be used in studies of social sciences, especially in religious education.

In the light of the information obtained as a result of the literature review, some items were written for the “The Nonreligious Orientation Scale”. These items have been tried to be written by examining articles that reflect the atheist, and deist perspective on the existence of God, the creation of the universe, the relationship between God and the universe, the relationship between God and human, and the phenomenon of religion. A draft scale with 22 items was created by taking advantage of the opinions of four experts who have researched in the fields of Kalām (Islamic Theology), Philosophy of Religion, and Education. The scale items were designed in a 5-point Likert structure (I do not agree at all, I agree less, I agree at a moderate level, I agree a lot, many agree).

Scale development studies were carried out with students training at high schools in Konya city center in the 2020-2021 academic year. In the study conducted with two separate study groups, the first sample was created by the random sampling method, while the second sample was determined by quota sampling. The sample distribution was created based on the distribution of students according to school types in the second sample group. The first sample group consists of a total of 406, 12th-grade students, of whom 237 are girls and 169 are boys. Considering the distribution of the sample according to school types, 54.5% consists of general secondary education, 30% vocational secondary education, and 15.5% imam-hatip high school (religious education school) students. The draft scale was tested with the first study group of 406 people. Exploratory factor analysis was performed with the data obtained from this group. The second sample group was carried out with a total of 473 people, 224 of them girls and 229 of them boys. 234 (49.5%) of the participants in this group are in the 10th grade and 239 (44.6%) are in the 12th grade. 44.6% of the participants training in the general secondary education category in high

schools, 37.2% in a vocational high school, and 18.2% in an imam-hatip high school. Confirmatory factor analysis was performed with the data obtained from this group, and the model fit indices of the scale were examined.

As a result of the exploratory factor analysis, it was determined that “The Nonreligious Orientation Scale” is a scale consisting of 9 items and a single factor. Factor loadings vary between 0.58 and 0.74 in the scale whose variance ratio it explains is 41.6%. For criterion-related validity, The Nonreligious Orientation Scale, which was applied together with the Ok-Religious Attitude Scale, was found to have a high negative correlation (Sperman $r = -.696$ and Pearson $r = -.780$, $p = 0.01$) with the Ok - Religious Attitude Scale, which measures positive attitude towards religion. The confirmatory factor analysis results show that the scale has good fit characteristics ($X^2 / df = 2.83 \leq 3$). The table showing the validity and reliability analysis results of the scale is below.

Table 1: “The Nonreligious Orientation Scale” , Validity and Reliability

Items	Factor Scores	Corrected Item-Total Correlation
1. (perception of god)	,669	,549
2. (perception of prophet)	,584	,459
3. (perceptionof hereafter)	,574	,595
4. (relationship between god and universe)	,711	,456
5. (relationship between god and universe)	,703	,494
6. (perception of religion)	,612	,532
7. (perception of mirecale)	,656	,595
8. ((relationship between god and human)	,740	,498
9. (perception of god)	,669	,543
Cronbach’s alpha: 0,820	Reversed Code Items: None	
Split half corelation between two part: 0,670	Maximum Score: 45	
	Minimum Score: 9	

As a result of the confirmatory factor analysis made with the data obtained from the second study group, it was determined that the single-factor “The Nonreligious Orientation Scale” has good fit features ($X^2 / df = 2.83 \leq 3$), and acceptable values as a valid and reliable measurement tool. It is possible to use “The Nonreligious Orientation Scale” in studies on irreligion in different fields of social sciences, especially religious education. It will be useful to examine its relationship with variables such as family, education, and social environment, which are thought to have an affect on identity.

Keywords: Religious Education, Nonreligious Orientation, Atheism, Deism, Scale, Validity, Reliability.

